

Основний Закон України та соціальні основи українського суспільства

Андрій Зоткін,
кандидат соціологічних наук,
науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

Розвиток суспільства – процес динамічний, який обумовлює суттєві зміни у всіх соціальних інститутах, а в першу чергу – в інституті політики, державної влади. Сучасний етап розвитку українського суспільства вже вийшов за межі перехідного періоду, однак застарілі інституціональні структури, що не відповідають новим вимогам, гальмують суспільний прогрес. До речі, події, пов'язані з переглядом Конституції України, розкривають низку гострих проблем інституту української держави. Розглянемо основні з них.

Перша проблема: прочитання Конституції в умовах прагнення певних політичних сил здійснити конституційне реформування та нових викликів часу дозволяє побачити невідповідність першого другому. Політичні сили педалюють тільки поверхові зміни у політичній системі (перш за все у моделі перерозподілу владних повноважень, доступу до цінних соціальних ресурсів), не враховуючи усього комплексу соціальних проблем в країні. Фактично еліти виконують зараз не інноваційну роль, що має бути притаманна їм апріорі як авангарду суспільства, а функцію консервації, намагаючись повернути інститут влади до зразка 1996 року (суперпрезидентської республіки) та системи відповідних соціальних взаємовідносин – внутрішніх, кулуарних пактів, які вже час замінити на соціальні угоди. Досягнення такої мети стане, без сумніву, відступом від системи багаточентричності, конкурентності влади (парламентсько-президентська республіка) та її концентрації в одних руках.

Друга проблема: персоніфікація влади та інституту політики, що є похідною від першої проблеми. Консервація практики політичної поведінки, яку можна умовно назвати „вот приедет барин, барин нас рассудит”, зберігає в політиці рудименти шоу стандартного набору „зірок”. Відповідно, кожен більш-менш помітний політичний лідер, лише на авторитеті якого тримається політика певної політичної сили, має

намір „форматувати” Конституцію (в першу чергу, в розділі стосовно владних інституцій) у своїх інтересах та інтересах свого оточення – базису даної елітної групи. Щоби уникнути такої очевидної деформації, необхідно посилити роль партій як провідних політичних акторів і головних комунікаторів між населенням і владою.

Третя проблема: недотримання верховенства права, невідповідність законодавства і реальної політики нормам, задекларованим у Конституції. Не треба далеко ходити, аби побачити, що положення про соціальну державу (Стаття 1 Конституції України) суперечить низці ухвалених законодавчих актів і, в першу чергу, новій редакції Кодексу про працю, що посилює права роботодавців за рахунок зменшення прав найманих працівників. Положення про народ як джерело влади суперечить реальній практиці прямого народного волевиявлення через механізми референдумів і плебісцитів, проведення яких та, особливо, імплементація їх рішень ускладнюється великою кількістю обмежуючих підзаконних актів. Таких прикладів можна навести багато.

Ці та інші суперечності вже тривалий час продукують в суспільстві політичний ескапізм і розчарування в інститутах влади. За даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАНУ, 2008 року кількість осіб, незадоволених розвитком демократії в країні, становила 58 %. Це дуже контрастує з кількістю тих, кого ці процеси задовольняють, – 17,7 % [1].

Якщо не брати до уваги мізерні результати відповідей з варіантом „повністю задоволений”, то можна побачити, що відносна більшість респондентів, які відповіли, що скоріше задоволені розвитком демократії в країні, проживає в невеликих містах і селах. Це навряд чи свідчить про адекватність оцінки демократичних процесів – радше про індіферентність цих категорій громадян. В регіональному розрізі можна відзначити, що відносно вищий рівень цілковитого незадоволення демократизацією країни висловлюють жителі Півдня і Сходу (28,7 % та 30,9 % відповідно), а скоріше задоволених більше у західному регіоні (28,6 %). Зростає рівень позитивного ставлення до авторитарних механізмів управління і концентрації влади. Зростає й розчарування в політичних партіях і їх лідерах як суб'єктах, котрим можна довірити владу для ефективного управління країною та захисту інтересів населення.

Вищеозначені тези підтверджують результати опитування. Так, 33,1 % респондентів вважає, що в Україні є політичні лідери, які можуть ефективно управляти країною. Слід зазначити, що цей показник зменшився майже на 10,0 % у порівнянні з 2006 роком (42,7 %). Тільки серед киян він зменшився майже на 17 % (з 39,2 % 2006 року до 22,7 % 2008 року). У містах з населенням понад 250 тисяч чоловік – на 6 % (38,7 % та 32,6 % відповідно), у невеликих містах – на 11 % (43,9 % та 32,4 %), серед селян – майже на 11 % (46,3 % та 35,6 %). В регіональному розрізі розчарування стосовно нинішніх політичних лідерів найбільше спостерігається на Сході,

Андрій Зоткін

де кількість осіб, які вважають, що в країні є ефективні лідери, зменшилася майже на 17 % (з 46,2 % 2006 року до 29,4 % 2008 року), та у Центрі (36,2 % і 27,8 % відповідно).

Така ж ситуація з відповідями на запитання „Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?“. Кількість тих, хто вважає, що таких партій немає, збільшилася на 16 % – з 23,4 % 2006 року до 39,6 % 2008 року. Показник позитивних відповідей знизився на 13 % – з 42,9 % до 29,8 % відповідно. Найвищі темпи розчарування у нинішніх політичних партіях спостерігаються серед киян (кількість позитивних відповідей зменшилася майже на 22 %), жителів невеликих міст (зменшення на 15 %), а також на Сході країни (на 16 %). Показники відповідей ставлення до багатопартійної системи лишилися майже на тому ж рівні.

Одним з головних питань лишається невизначеність в Конституції соціальних основ держави і всього суспільства – того підґрунтя з певних класів чи соціальних груп, що будуть найбільш зацікавленими у збереженні саме такої форми державного ладу й такої конфігурації соціальної структури. В різні періоди історії людства такими основами суспільств були різні класи і групи. Але, напевно, єдине, що їх могло б об'єднувати, – це ставлення до засобів виробництва і використання дефіцитних соціальних ресурсів та капіталів (при цьому варто виключати з огляду суспільства з соціалістичним державним ладом, оскільки там діють інші механізми формування соціальної основи). На перший погляд, увага мимоволі звертається на великих власників, які були в усі часи: жерці і знать держав Давнього Сходу, аристократія Античності, феодалі Середньовіччя, капіталісти Нового і Новітнього періодів історії. Але навряд чи елітні групи (тут і далі ми використовуємо цей термін умовно, розуміючи під ним верхні страти суспільних ієрархій) можуть бути основою суспільства в принципі. Так, еліти справді є активними соціальними акторами, найбільше зацікавленими в чинному в конкретний період державному ладі та конфігурації соціальної структури. Бо саме в таких умовах вони можуть зберігати панівне становище і примножувати свої капітали. Однак невелика кількість представників елітних прошарків (так було завжди і лишається й досі – в сучасних демократіях Західної Європи і США вони складають приблизно 4 % від загальної кількості населення) не дозволяє бути їм саме основою суспільства. Еліти можуть створювати вертикальні структури васалітету, кланів, клієнтел, релігійного, ідеологічного чи інформаційно-електорального впливу, які „пронизують“ все суспільство своєрідними стрижнями об'єктів, зацікавлених у збереженні при владі саме цих акторів. Але, ще раз підкреслимо, основою суспільства і державного ладу вони об'єктивно не можуть стати.

Еліти змушені спиратися на якийсь суспільний кістяк з груп чи класів, що будуть легітимізувати їх діяльність і сприяти (активно чи пасивно –

немає значення) збереженню існуючого ладу.

Які групи можна віднести до такої категорії? Зрозуміло, що у представників таких класів і груп має бути певна комплексна зацікавленість у тій конфігурації держави, яку вони захищатимуть і підтримуватимуть. (Звичайно, в цьому контексті слід зазначити, що в історії було немало випадків, коли державні утворення трималися лише завдяки застосуванню сили. Але вони не існували довго, оскільки їх соціальна основа була досить хиткою.) Серед таких інтересів і почуттів можуть бути й національно-державна (або етнічна) гордість, і задоволення своїм статусом, позицією у цій соціальній ієрархії, і культурно-релігійне самовизначення – перелік можна продовжити. Але, на нашу думку, головними, базовими інтересами є, передусім, інтереси матеріальні і похідні від них статусні преференції (становище у соціальній структурі з усім комплексом прав, обов'язків, привілеїв тощо), на яких ґрунтуються всі інші. Власне ця думка і дозволила нам дійти висновку щодо ставлення до засобів виробництва, участі у використанні важливих соціальних ресурсів та капіталів як головного критерію визначення соціальної основи суспільства і держави.

Навряд чи повноцінний демократичний лад можливий, якщо суспільна ієрархія перебуває у стані різкої поляризації, де переважний сегмент суспільства складають саме бідні, виключені з активних соціальних відносин люди, позбавлені надії на подальший розвиток у даному суспільстві. Брак самовизначення в межах певного суспільства і держави (а отже й інтересу щодо їх збереження та функціонування) не тільки позбавляє величезний сегмент соціуму ролі його соціальної основи, а й сам соціум і державу – елементарної стабільності та еволюційного, передбачуваного сценарію подальшого розвитку.

Для розвинутих демократій сучасного світу соціальним кістяком, опорою є, передусім, середній клас, до якого можна віднести громадян з певним рівнем стабільного доходу, які володіють засобами виробництва невеликого об'єму чи беруть участь в управлінні та розпорядженні ресурсами і капіталами, статусом і становищем у соціальній структурі, для якого характерний певний рівень освіти (це, як правило, вища освіта), престижу та поваги з боку представників інших класів і соціальних груп. Таким чином, активна інтеграція представників цього класу в життя соціуму (передусім, у його економічну царину) зацікавлює дрібну буржуазію, акціонерів, фермерів, інших дрібних власників та менеджерів середнього і вищого рівня у своєму подальшому розвитку в певній соціальній системі.

Що стосується України, то питання щодо чіткого визначення соціальних основ держави і суспільства поки що не одержує однозначної відповіді. Молода українська держава (а разом з нею і суспільство) увійшла у фазу перманентної кризи, вихід з якої не знайдено й досі. Відтак ми змушені констатувати, що метаморфози в суспільстві і державі тривають, вони й досі перебувають у перехідному стані. Коливання

елітних груп як потенційно провідних соціальних акторів у протилежні крайнощі не дозволило сформувати функціонально виважену модель держави і визначити остаточну лінію економічної політики. Суспільство в процесі трансформацій та у фазі первинного нагромадження капіталу хаотично поляризувалося. Соціальна структура набула незбалансованої, диспропорційної форми витягнутої „піраміди”, більшу частину і широку основу якої складають бідні прошарки населення, а верхівку – кількісно мізерна частка надбагатих пострадянських нуворишів. Така конфігурація соціальної структури є, по суті, неофеодальною і надзвичайно нестійкою в сучасних умовах розвитку. В українському суспільстві практично немає такої соціальної основи, яка стримує руйнівні процеси держави та суспільних організмів стабільних демократій країн Заходу. Натомість існує досить великий сегмент людей, незадоволених нинішньою ситуацією. І цьому є пояснення. Навіть при формальному збільшенні „порога” бідності зі 172 гривень 2001 року до 500 гривень 2007 року частка громадян, хто за своїми доходами перебуває нижче цього рівня, складає 28 % (13 млн. чоловік) [2]. Таким чином, більше чверті населення України об’єктивно входить до сегмента незадоволених (хоча це й не завжди має поведінкові прояви, перебуваючи у латентному стані) не тільки в царині своїх елементарних матеріальних потреб, але й у ставленні до самої соціальної системи, де вони не можуть мати перспектив свого розвитку, а отже й зацікавлення у її підтримці та збереженні.

В українському суспільстві досі не викристалізувався середній клас, який міг би стати конститууючою основою як державного устрою, так і соціальної системи загалом. Українські „середні” хаотично переміщуються або у вищі, або у нижчі верстви. У столиці та інших великих містах, де сконцентровано капітали (передусім фінансовий та інформаційний), ще можна відчутти присутність середнього класу. Але він не пронизує весь ареал українського суспільства. Що, відповідно, обмежує його вплив та можливості виконання ролі соціальної основи держави й еталона для нижчих у соціальній ієрархії груп і класів.

Робітничий клас після тривалих економічних криз, яких зазнала Україна в 1990-х роках, став розмитим та дезінтегрованим. Слід зауважити також, що внаслідок безконтрольної приватизації великих промислових підприємств цей клас фактично був відчужений від засобів виробництва і будь-яких перспектив бути причетними до них. Якщо робітники (особливо в галузі найбільш розвинутих в Україні металургійної, хімічної і вугільно-видобувної промисловості) ще одержують відносно високу заробітну платню, то працівники сільськогосподарського сектора економіки перебувають на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. Вхідження через механізми Світової організації торгівлі на світовий ринок у поєднанні з слабким розвитком приватної ініціативи на селі та невиваженою аграрною політикою роблять цю соціальну групу особливо вразливою. Відтак можна припустити, що і робітничий клас (як індустріальний, так і аграрний) в

сучасних умовах не має достатнього рівня зацікавленості, аби його можна було вважати основою українського суспільства.

Слід взяти до уваги й фактор культурно-цивілізаційного поділу українського суспільства, що проявляється у регіональних формах. Наявність культурно-цивілізаційних центрів (проевропейського Заходу і проросійського Сходу країни) багато в чому нівелює можливості формування спільних інтересів представників будь-яких класів і груп (окрім владної та бізнес-еліти) на основі їх соціально-класової самоідентифікації, яку заміщує самоідентифікація культурна, що має прив'язку до конкретних макрорегіонів. Отже якщо з цього пошукового переліку виключити владно- та бізнес-елітні групи (з причин, означених вище), то можна побачити, що в сучасних умовах розвитку українського суспільства чітко визначити його основу поки що неможливо.

Висновки щодо аморфності соціальної основи української держави у нинішній період підтверджують і результати моніторингових [3] та опитувань [4] Інституту соціології НАН України, а також дані Європейського соціального дослідження (ESS), в якому Україна взяла участь 2005 року [5]. Як відзначалося вище, більшість українського суспільства розміщується на нижчих щаблях соціальної ієрархії. За настановленнями соціальної самоідентифікації на чотирьох нижчих щаблях (з 10 можливих) розташовано 56 % населення, тоді як на чотирьох вищих – лише 5,4 %. Незважаючи на невідповідність об'єктивним економічним критеріям приналежності до середнього класу (що виражається у володінні майном, певному рівні стабільного доходу на кожного члена сім'ї, освіті та статусній позиції), третина громадян України (32,5 %) відносить себе саме до „середніх” [3]. Якщо взяти до уваги таке поєднання об'єктивних критеріїв середнього класу і суб'єктивного віднесення себе до нього поза цими критеріями, то можна впевнено говорити про неузгодженість статусних позицій громадян та наявність принаймні латентного невдоволення своїм соціальним станом.

У європейському контексті українці є одними з найбільш незадоволених станом економіки у своїй країні. Серед них найменше тих, хто комфортно живе на свої сімейні доходи (0,9 %), і тих, хто висловився, що на ці доходи можна жити (18,5 %). А кількість респондентів, що зазнають серйозних матеріальних труднощів, в Україні найбільша серед європейських країн (32,4 %). Навіть настановлення населення тих країн Європи, де відчувають найменший комфорт у житті на свої доходи (Польща – 5,0 %, Естонія – 5,5 %, Словаччина – 6,0 %, Угорщина – 8,0 %, Португалія – 8,4 %), значно випереджають загальне емоційне тло населення України [5].

В жорстко поляризованому суспільстві зростає рівень соціального невдоволення та вірогідність внутрішніх конфліктів, які перебувають у латентному стані. Так, 2007 року тих, кого повністю влаштував сучасний соціально-політичний лад України, було лише 4,5 %, а прихильників зміни існуючого ладу – 78 %. Причому схильних до радикального сценарію змін

більше (понад 41 %) у порівнянні з часткою налаштованих на реформістські механізми (37 %) [4]. Поєднання цих настановлень з нівелюванням цінності демократичних механізмів державного управління (наприклад, не вважають необхідною багатопартійну систему для України 39,3 % населення, а 65,7 % погоджуються, що кілька сильних керівників можуть зробити більше для країни, ніж усі закони та дискусії [3]) роблять реальною загрозу встановлення авторитарного режиму.

В результаті короткого огляду проблем пошуку соціальної основи української держави можна дійти висновку: на даний період в українському суспільстві немає жодної соціальної групи чи класу, який міг би у тексті Конституції бути відзначеним як головна опора державного ладу. За умов культурно-цивілізаційного поділу суспільства та економічної нестабільності нижчі верстви та робітничий клас дезінтегровані й не мають усвідомлених соціальних інтересів, які вони могли б послідовно захищати. Середній клас є малочисельною й аморфною соціальною групою, яка поки що не має ані достатньої кількості, ані суттєвого впливу на інші соціальні групи. В умовах кризи соціальних інститутів значно зростає роль елітних груп, які фактично визначають вектор подальшого розвитку суспільства. Однак елітам як системоутворюючим акторам слід усвідомити власний інтерес у формуванні суспільно-державного організму, де вони прагнуть посісти вищі позиції. Цей інтерес полягатиме, передусім, у надійності й стабільності функціонування організму, позбавленого соціальних потрясінь і внутрішніх конфліктів. А це можливо лише за умови суттєвого зниження рівня поляризації соціальної ієрархії, коли мають виокремитися групи, які виконуватимуть роль стабілізаційного стрижня суспільства, і сили, що легітимізують діяльність влади.

Література:

1. Соціологічне моніторингове дослідження „Українське суспільство”, проведене Інститутом соціології НАН України у 2008 р. Вибірка складає 1800 респондентів віком від 18 років і репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Похибка вибірки складає 2,3 %.

2. Минтруда: 13 миллионов украинских граждан живут за чертой бедности // <http://novosti.ua/ukraine/34930>. - 16.04.2008.

3. **Паніна Н.** Українське суспільство 1992 – 2006: соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006.

4. Українське суспільство 1992 - 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007.

5. **Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н.** Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006.